

המשבריות של צבא השיטור: כיצד התהוותה התשתית לפעולה אוטונומית של הצבא בגדה

יגיל לוי*

תקציר. אחד מביטויי השינוי שמנסה לחולל משטר הימין של 2023 בישראל הוא שינוי מבנה הסמכות של הפעלת הצבא בגדה המערבית, כך שלכוחות הצבא הפועלים שם תוקנה אוטונומיה רחבה יותר. לטענתי, שלא כמו בתחומים אחרים שבהם מזוהה משבריות בהתנהלותה של ממשלת הימין, כאן מדובר בהמשכיות, גם אם מוקצנת. בעקבות האינתיפאדה השנייה התפצל הצבא בהדרגה לשני צבאות: לצד הצבא הרשמי התהווה גם צבא השיטור הפועל בגדה. הרכבו הקבוע נשען על מיליציות מתנחלים, חטיבת כפיר ופלוגות מג"ב, והוא מקיים גבולות מטושטשים עם קהילות המתנחלים. הפרדתו מהצבא הרשמי מאפשרת לו לשמש "זרוע אפורה" של המדינה לסיפוח שטח C של הגדה. הרכבו החברתי, הנשען בעיקר על קבוצות ממעמד נמוך ודתיים, מעצים את נטיית הכוחות לדפוס פעולה אוטונומי. משטר הימין מבקש להעמיק ולמסד הפרדה זו בין הצבאות.

אחד מביטויי השינוי שמנסה לחולל משטר הימין של 2023 בישראל הוא שינוי מבנה הסמכות של הפעלת הצבא בגדה המערבית. השר לביטחון לאומי איתמר בן גביר חותר להכפיף אליו את פלוגות המג"ב, שהן כוח צבאי-שיטורי מרכזי בגדה, ואילו השר במשרד הביטחון בצלאל סמוטריץ' מעביר תחת אחריותו חלק מסמכויות המנהל האזרחי. לכאורה נפגמת אחידות השליטה בפעולות הצבאיות והאזרחיות, שהייתה נתונה קודם לכן בידי פיקוד המרכז, ודרכו בידי המטכ"ל ושר הביטחון. זוהי מציאות שבה מלבד שר ביטחון, נוספים עוד שני שרים הממונים על זרועות הביטחון. החשש לפיצול השליטה בגזרה כה רגישה ביטחונית והכפפתה החלקית לשרים המקדמים סדר יום לאומני קיצוני מוסיפים לאווירת המשבר שהשינוי המשטרי מבשר.

ואולם לטענתי, שלא כמו בתחומים אחרים שבהם מזוהה משבריות בהתנהלותה של ממשלת הימין, שאפשר להסבירה חלקית כתגובת נגד לתהליכים שקודמו בעבר בידי האליטות של המרכז החילוני (בעיקר בתחום החוקתי, וגם בענייני דת וחברה), כאן מדובר בהמשכיות, גם אם מוקצנת. בעקבות האינתיפאדה השנייה התפצל הצבא בהדרגה לשני צבאות: לצד הצבא הרשמי התהווה גם צבא השיטור הפועל בגדה. משטר הימין מבקש להעמיק ולמסד הפרדה זו בין הצבאות. אין מדובר בתפנית בעלילה, אך השינויים עשויים לחולל משבר בלגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים.

* פרופ' יגיל לוי, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מאפייני צבא השיטור

כאמור, מאז האינתיפאדה השנייה מתהווה פיצולו של הצבא לשני צבאות. הצבא הרשמי, צה"ל, הוא זה הסר למרות פוליטית באמצעות הפיקוד הבכיר. זהו צבא הפועל מכוח ההיגיון הנורמטיבי שלפיו הצבא הוא מכשיר לביצוע מדיניות שהמדינאים מעצבים, הגם שהפיקוד מנסה להשפיע על עיצובה. לצידו התהווה בגדה המערבית צבא השיטור.

לצבא השיטור שלושה מרכיבים. האחד הוא ההגנה המרחבית, המורכבת מיחידות חמושות של מתנחלים ששולבו בצבא, בעידודו, מאז שנות השמונים. הצבא הפקיד בידי המתיישבים נשק, ובהדרגה הרחיב את תחום פעולתן של יחידות ההגנה המרחבית אל מחוץ לגבולות היישוב. הדבר עירב אותן עם האוכלוסייה הפלסטינית והגביר את פגיעתן בה (Ron, 2003, location 2196–2209). נכון למרץ 2023, מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה נהרגו 80 פלסטינים בגדה בידי אזרחים ישראלים חמושים, חלקם שייכים ליחידות אלו וחלקם פעלו כיחידים (בצלם, 2023).

המרכיב השני הוא גדודי חטיבת כפיר, המשרתים דרך קבע בשטחים וכפופים לאוגדה המרחבית איו"ש (אזור יהודה ושומרון) באמצעות חטיבותיה המרחביות. חטיבת כפיר, שהוקמה בשנת 2006, מורכבת מארבעה גדודים (אחד מהם הוא נצח יהודה) וסיירת. הכוח של כפיר נתמך בגדודים – בעיקר סדירים ובעיקר גדודי שריון וח"ר של הצבא ה"רשמי" – הנפרסים לתעסוקה מבצעית זמנית בגדה. חטיבת כפיר והכוחות האלה נושאים בנטל העיקרי של פעולות השיטור בשטחים, במיוחד בפעולות למניעת פעילות עוינת נגד התנחלויות או זליגתה לעבר הקו הירוק. המרכיב השלישי הוא יחידות משמר הגבול, המשויכות למשטרת ישראל אך כפופות מבצעית לצבא. משמר הגבול עוסק רבות בהתמודדות עם הפרות סדר, לרבות כאלה של יהודים. הוא מאויש על ידי שוטרים וחיילי חובה. לצד אלה, לצבא השיטור זרוע אזרחית בדמותו של מחוז ש"י של המשטרה. נוסף על צבא השיטור, המנהל האזרחי אחראי על הטיפול האזרחי בשתי האוכלוסיות, והשב"כ אחראי על מניעת טרור פלסטיני ויהודי.

רשמית, צבא השיטור כפוף להיררכיה הצבאית באמצעות אלוף פיקוד המרכז. בפועל, התמונה מורכבת יותר. בניגוד לצבא הרשמי, השומר על גבולות אטומים – לפחות חלקית – עם החברה, בצבא השיטור התהוו גבולות חדירים עם הקהילות האזרחיות של המתנחלים, שעליהן הוא אמור לאכוף את החוק. טשטוש הגבולות הזה הוא אחד המנגנונים היוצרים הפרדה בין צבא השיטור לצבא הרשמי. טשטוש הגבולות הוא גיאוגרפי, מעצם העובדה שיחידות רבות פרוסות בתוך ההתנחלויות עצמן או בסמיכות להן, וחלק מההתנחלויות הוותיקות על בסיסים צבאיים (לוי, 2015, עמ' 224). הטשטוש הוא גם מבצעי, שכן מתנחלים (כאזרחים) וחיילים משרתים ביחידות המשותפות של ההגנה המרחבית (מינקה-ברנד, 2011, עמ' 64–66), והוא גם חברתי ואידיאולוגי, שכן בוגרי מכינות קדם-צבאיות וישיבות הסדר מהווים שיעור ניכר מהדרג הלוחם בצבא; חלק מן המכינות והישיבות הללו ממוקמות בגדה, ואלה שלא – מחנכות להזדהות עם מפעל ההתנחלויות (לוי, 2015, עמ' 167–172, 228).

כותצאה מן הגבולות החדירים, הפיקוח האזרחי על צבא השיטור אינו היררכי. תחת זאת, צבא השיטור כפוף בפועל למעין מטריצה של סוכנויות: לצד כפיפותם של החיילים לפיקוד הרשמי, הם גם מקבלים הנחיות מרפזי הביטחון השוטף בהתנחלויות ומושפעים

מהוראות של רבנים, לרבות פסקי הלכה – למשל איסור להשתתף בפנימי מתנחלים. המפקדים פועלים כשמורא המתנחלים מוטל עליהם; החיילים מושפעים מקשריהם החברתיים עם קהילות המתנחלים; מתנחלים משפיעים על תפקוד כלל היחידה שבה הם משרתים, למשל בגרירת רגליים לנוכח הפרות חוק מצד מתנחלים; ועוד. ארגוני זכויות אדם מציעים איזון חלקי מאוד לכך ומפקחים על תפקוד צבא השיטור – כמו בתיעוד אלימות חיילים בידי ארגון שוברים שתיקה, מפעל המצלמות של ארגון בצלם שהביא למשל לחשיפת ההרג שביצע אלאור אזריה, או נשות ארגון מחסום ווטש המפקחות על התנהגות החיילים במחסומים (Levy, 2020).

רשמית, על צבא השיטור מוטלת החובה לאכוף את החוק ולהגן על שתי האוכלוסיות, הפלסטינית והיהודית. בפועל, החובה להגן על הפלסטינים אינה מושרשת בתודעת המפקדים הבכירים (מינקה־ברנד, 2011, עמ' 46). ארגוני זכויות אדם שבים ומדווחים על התעלמות הצבא מפגיעות של מתנחלים בפלסטינים, הגורמת לכך שאירועים גם אינם מדווחים כראוי למשטרה; הם מתארים גרירת רגליים כשמדובר באכיפת חוק על מתנחלים, והתעלמות מהפרות חוק ומאלימות של מתנחלים. אלה הצמיחו את תופעות "תג מחיר" והקמתם של מאחזים בלתי מורשים. לצד זאת התגלו צורות שונות של מחאה נגד הכוונה לפנות מאחזים בלתי מורשים, הסתרת מידע של חיילים ממפקדיהם, הדלפות של חיילים למתנחלים ועוד (Levy, 2020). להמחשת התמונה הכללית, ארגון יש דין דיווח כי בשנים 2005-2022 רק כ-3% מתיקי החקירה שנפתחו בגין עבירות אידיאולוגיות של ישראלים נגד פלסטינים בגדה המערבית הובילו להרשעה (יש דין, 2023). בד בבד, בשנים 2017-2021 פחות מ-1% מהתלונות שנפתחו נגד חיילים בחשד לעבירות כלפי פלסטינים, ובכלל זה הרג, הובילו להעמדה לדין (יש דין, 2022).

לתופעות אלו יש שני הסברים. האחד גורס כי זהו ביטוי לאוזלת ידו של הצבא, גם בשל מאזן העוצמה בינו ובין קהילות המתנחלים – מאזן המעניק כוח למתנחלים, הרבה בזכות השפעתם הפוליטית. זוהי הפרשנות העולה מדוחות הארגונים לזכויות אדם וממחקרים (ראו למשל Alimi & Demetriou, 2018). ההסבר החלופי, של האנתרופולוג ניר גזית (Gazit, 2015), הוא שאפשר לראות בתופעה דפוס מכונן, המאפשר לישראל הרשמית לנצל באופן לא רשמי את המיליציות החמושות של המתנחלים כדי לחזק את השליטה בפלסטינים היכן שהתווה "חלל שלטוני" בגדה. את ההסבר הזה אפשר לקחת צעד נוסף קדימה, המקדם את הבנת המשבר שיצרה ממשלת הימין, ולטעון שצבא השיטור הוא מעין זרוע אפורה של המדינה. מאז האינתיפאדה השנייה – ובעיקר מאז נפילתה של ממשלת אולמרט בשנת 2009 ועלייתה של ממשלת נתניהו, שסתמה את הגולל על נסיגה יזומה מהגדה – תפקידו של צבא השיטור הוא לשמש זרוע לא רשמית לקידום סיפוח וזחל של שטח C, שלפי הסכמי אוסלו נמצא תחת שליטה ישראלית ביטחונית ואזרחית ובו מרוכזות מרבית ההתנחלויות (Levy, 2023). סיפוח של שטח זה לכל הפחות ימנע את העברתו לשליטה של מדינה פלסטינית בעתיד.

המהלכים של ישראל הרשמית מוגבלים מכוח חוקי המדינה ומכוחן של מחויבויות בינלאומיות, שהרי העולם אינו מכיר בזכות ישראל לספח חלקים מהגדה, בוודאי לא באופן חד־צדדי. לפיכך ישראל נזקקת לזרוע האפורה של צבא השיטור, ולכן מתקיים כאן מהלך כפול של האצלת סמכות: מישראל הרשמית לצבא השיטור הלא רשמי, ומהצבא הלא רשמי

למיליציות של המתנחלים המפעילות אלימות כלפי הפלסטינים. זהו חוזה בלתי רשמי בין המדינה למתנחלים. לכן גם מתהווים מתחים כאשר יחידות צבא, בעיקר יחידות כמו חטיבות החי"ר שמתגברות את צבא השיטור מחוץ לליבתו, אינן מטמיעות לעיתים את כללי המשחק ומנסות לאכוף חוק על המתנחלים. המתנחלים מתקוממים נגד מה שלשיטתם הוא הפרת חוזה, ולא אחת אף פוגעים בחיילים באלימות.

במונחים השוואתיים מתנהל כאן מהלך של האצלת סמכות מהמדינה למיליציות מקומיות, המשמשות מעין קבלניות משנה שפעולתן מחליפה פעולה ישירה של הצבא הרשמי. המחקר ההשוואתי מראה כיצד האצלה מאפשרת לעקוף את הציפיות הפנימיות והבינלאומיות לכיבוד זכויות אדם ולעמידה בכללי המשפט הבינלאומי, ולהעניק לממשלה המאצילה מרחב הכחשה נרחב (Rolston, 2005).

אלימות המתנחלים עוצבה מחדש במהלך שנות האלפיים ולבשה שתי צורות הקשורות זו בזו. האחת היא "נוער הגבעות", תנועה לא רשמית המעורבת בהקמתם ובאכלוסם של מאחזים בלתי מורשים (חלקם הרחבה של יישוב גדול יותר) על ידי מתנחלים צעירים מחוץ לגושי ההתיישבות הגדולים – אלה שהממשל האמריקני הסכים במשתמע לתמוך בהשארתם בשליטת ישראל במסגרת משא ומתן להסדר קבע. האחרת היא "תג מחיר", תופעה שראשיתה ב־2008 כאשר קבוצות מתנחלים, בתגובה לניסיונות הממשלה לפרק מאחזים בלתי מורשים, גבו מחיר מפלסטינים ופגעו, למשל, במסגדים וברכוש. מטרת הפעולות היא להרתיע את הרשויות מפירוק המאחזים, ולהסיט את כוחות הצבא מזירת פינוי המאחז לאזורים אחרים שבהם עוררו פעילי תג מחיר תקריות אלימות עם פלסטינים (Alimi & Demetriou, 2018).

הצבא סיפק חסות להפעלת האלימות בכמה תחומים, באופן המשרת את הגיון הסיפוח הזוחל: (א) עצימת עין של הצבא מול הקמתם של מאחזים בלתי מורשים, שמנקודת מבטם של המתנחלים הם מסייעים לחיזוק הרצף הטריטוריאלי בין ההתנחלויות. (ב) הרתעת הצבא את מקבלי ההחלטות מפינוי התנחלויות, עד כי הצבא הודיע רשמית ב־2009 שאין זה מתפקידו לעסוק בכך. (ג) תמיכה באלימות מתנחלים בשלל דרכים: הימנעות מפעולה לנוכח אלימות של מתנחלים כלפי פלסטינים והעלמת עין מפעולות תג מחיר, הענקת יד חופשית למתנחלים שנוקטים אלימות והתערבות רק כשהמצב מסלים (ואז פעולת הצבא מכוונת נגד פלסטינים), עצימת עין מכך שהמתנחלים יוצרים "אזורי סיכון" שפלסטינים חוששים להגיע אליהם בלא ליווי צבאי מחשש לאלימות מתנחלים וכך הם נוטשים אדמות, ואף תקיפות משולבות של חיילים ומתנחלים על קהילות פלסטיניות. (ד) מסירת סמכויות שיטור ואכיפת חוק לידי רכזי הביטחון השוטף ביישובים, כלומר לידי מתנחלים (Levy, 2023).

את מה שמצטייר כאוזלת יד של הצבא יש לראות כחלק מהגיון הפעולה של צבא השיטור, המחויב לדואליות המורכבת מחוק רשמי מול כללים לא רשמיים, מפקודות הצהרתיות מול התנהגות בשטח. נוער הגבעות או מתנחלים חמושים אינם פורעי חוק, אלא זרוע מדינית שאינה יכולה להתקיים במסגרת החוק. הלגיטימציה של צבא השיטור מבוססת בדיוק על הטענה לגבי אוזלת היד של המדינה. באופן פרדוקסלי, ארגוני זכויות אדם ודוברי שמאל שטוענים נגד אוזלת היד הזאת מסייעים לבסס את הלגיטימציה של מהלך הסיפוח הזוחל. לגיטימציה זו בנויה על מצג שלפיו פעולות בשטח מתנהלות בידי מיליציות מתנחלים שהצליחו לגבור על ישראל הרשמית, המחויבת למשפט הבינלאומי אך

אינה אחראית לפעולות אלו, או מתקשה לממש את אחריותה. יש הבדל גדול בין הנראטיב המקובל בישראל, המאפשר למדינה להתנער מאחריותה לאליומות המתנחלים שנעשתה לכאורה מחוץ לשליטתה, תוך שהיא מפגינה מאמץ למשמע אותה, גם אם למראית עין – ובין המוצע כאן: להטיל על המדינה אחריות כמי שבעצם מפעילה בתחום אלימות זו.

כדי להגן על צבא השיטור מפני ההשפעות השליליות של הפוליטיזציה, הוא הופרד במקצת מהצבא הרשמי. אינדיקציה טובה ליעילות ההפרדה הזאת היא האמון שהשמאל רוחש לצבא. מדדי האמון בצבא בקרב יהודים אזרחי ישראל בשנים 2003–2022 מלמדים שאף כי אמון הימין והמרכז בצבא ירד בשנת 2022 יחסית למוצע הרב־שנתי, בקרב השמאל הוא עלה (הרמן ואחרים, 2022, עמ' 72). במילים אחרות, דווקא הכוח הפוליטי שמטבעו אמור לבקר את הצבא יותר מאחרים ולחשוך בתפקודו, בפרט בגדה המערבית, מגלה את מידת האמון הרבה ביותר כלפיו.

את הלגיטימיות של המבנה שבתוכו פועל צבא השיטור איימה לקעקע פרשת אלאור אזריה. במרץ 2016 תועד אזריה, חובש בחטיבת כפיר, כשהוא יורה למוות בפלסטיני עבד אלפתאח אי־שריף, שהיה מוטל פצוע על הקרקע בתל רומיידה שבחברון. החלטת הצבא להעמיד את אזריה לדין והרשעתו בהריגה הקימו גל מחאה חסר תקדים מצד הימין נגד הצבא ועוררו ביטויי תמיכה בחייל. במקרה הזה, לא זו בלבד שקיומו של תיעוד מצולם היה חריג בהשוואה למקרי הרג אחרים והוביל למסקנה ברורה באשר לאשמתו של אזריה; הפרשה גם שיקפה את האוטונומיה של צבא השיטור – התיעוד המחיש כיצד זירת ההרג נשלטה בידי המתנחלים ולא בידי הצבא (עובדה, 2017). כלומר, הפרשה חשפה כיצד ההיררכיה הצבאית שובשה למעשה, והראתה כיצד אלימות מופעלת מחוץ למסגרת החוק אך בחסותו הלא רשמית, בפרט כאשר ידוע שהאירוע לא היה חריג (בצלם, 2017). מחשש שצבא השיטור יקרוס תחת סתירות הלגיטימציה שצה"ל עצמו שותף לעיצובו, נזעק הצבא לנהל מאבק על הלגיטימיות הפרוצדורלית של הארגון וביקש לקעקע את הדימוי שלפיו צבא השיטור נשלט בידי מתנחלים ואינו מטיל עליהם, או לפחות מנסה להטיל, חוק וסדר. על רקע זה אפשר להבין את קריאתו של הרמטכ"ל גדי איזנקוט ביולי 2016 בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שבה הצדיק את ענישת אזריה: "אנו רוצים את צה"ל פועל פי פקודות, נהלי פתיחה באש, רוח צה"ל וערכי צה"ל. אם מישהו רוצה אתוס של כנופיה, שיגיד" (רביד, 2016). איזנקוט כיוון, לכאורה, לצורך לאטום את הגבולות בין צבא השיטור למתנחלים – גבולות שטשטושם, כאמור לעיל, עיצב את צבא השיטור במתכונת לא רשמית, "כנופייתית".

ואולם איזנקוט נתקל בהתנגדות עזה מצד הימין. סקר דעת קהל שנעשה בעיצומו של משפט אזריה, בחודש יולי 2016, הראה כי כמחצית מקרב הימין ה"קשה" אינה רואה הלימה בין ערכי הפיקוד הצבאי הבכיר ובין ערכי הציבור הרחב (יער והרמן, 2016). ממצא זה בישר על התהוותו של סדק בין הצבא לימין המזין את שורותיו הלוחמות המשטרות בגדה ובעזה. בנסיבות אלו, ספק עד כמה פעל איזנקוט כדי להתמודד עם אתוס ה"כנופייה", כלומר עד כמה פעל כדי לאטום את הגבולות מול המתנחלים ולכוון פיקוח היררכי שישב את צבא השיטור אל מתחת לצבא הרשמי. יורשו בתפקיד, אביב כוכבי, ניסה עוד פחות ממנו; נהפוך הוא, כוכבי הפך לחביב הימין לאחר שהדגיש ברטוריקה שלו את השיבה לערך הניצחון ואת טיפוח "ערך הקטלניות" של הצבא. ואכן, הסדקים שהתגלעו בין הימין הקשה ובין

הצבא לאחר פרשת אזריה כמו נעלמו אז. בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2019 נמצא כי שיעור הנשאלים הסבורים כי מערכת הערכים של הפיקוד הבכיר בצה"ל קרובה לערכי הציבור הכללי עלה מ-49% ב-2016 ל-71% ב-2019, ולא נמצא הבדל מהותי בין המחנות הפוליטיים (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 101-103). כוכבי אף מינה חובשי כיפה ומתנחלים לתפקידים בכירים באוגדת איו"ש. כישלון ההפרדה בין הצבא להתנחלויות קיבל ביטוי מובהק כאשר מפקד חטיבת שומרון של אוגדת איו"ש, אל"מ רועי צוויג, דווקא חילוני מחיפה, הצהיר ש"הצבא וההתיישבות – חד הם" (שיזף, 2022), ובכך ביטא את הגיון הפעולה האוטונומי של צבא השיטור.

התקוממות לוחמי הצווארון הכחול

האוטונומיזציה של צבא השיטור הועצמה בשל הרכבו החברתי. בולטת בו נוכחות של קבוצות שנמצאות מחוץ למעגל החברתי של המעמד הבינוני-חילוני, שהיה בעבר חוט השדרה החברתי של הצבא. מאז שנות השמונים, הרכב הצבא השתנה כתוצאה ממכלול תהליכים חברתיים שעודדו את המעמד הבינוני-חילוני להתרחק מתפקידי לחימה ובפרט מהפחות יוקרתיים שבהם, דוגמת תפקידי שיטור. את הוואקום שנוצר איישו קבוצות אחרות ובמרכזן חובשי כיפה, בעיקר בוגרי ישיבות הסדר ומכינות קדם-צבאיות, מזרחים ממעמד הביניים ומטה, ויוצאי ברית המועצות ואתיופיה. עבורם, בתפקידי הלחימה בחי"ר ובשריון ובתפקידי השיטור הייתה מגולמת הבטחה למוביליות חברתית והזדהות ערכית עם אופי המשימה (לוי, 2007). לראיה, ממיפוי חללי לחימת השיטור מאז סוף האינתיפאדה השנייה עולה שכ-75% מהחללים באו מקבוצות ממעמד בינוני-נמוך, מהגרים, דתיים, דרוזים ונשים.¹ הרכב זה מספק הסבר חלקי לפחות להצלחתו של הצבא הרשמי להשתית את צבא השיטור על חיילים שמגלים נאמנות למשימה הצבאית ולא מוחים נגדה, כפי שאופיינה בעבר מחאת השמאל. יש להזכיר גם שחטיבת כפיר ויחידות משמר הגבול הפכו להתנדבותיות למחצה, שכן הביקוש להתגייס אליהן עולה על התקנים (הראל וקובוביץ, 2016), ולכן מטבע הדברים הן מאוישות במי שמזדהים ומזדהות עם משימות השיטור. אבל הקרבה צבאית מתורגמת לקול פוליטי מימין. הפיכת מודל השירות הצבאי למודל היברידי המשלב בין שירות חובה לבררנות גבוהה של המשרתים, כפי שהתעצב בגלוי במהלך שנות האלפיים, מעצימה את היסוד ההתנדבותי של השירות הצבאי. וכך, נוסף על החובה שיש למדינה כלפי המשרתים בשירות חובה, כושר המיקוח שלהם מולה גובר: מודל כזה מעודד את הקבוצות המשרתות בצבא לתבוע מהמדינה השפעת יתר והגנת יתר בהשוואה לקבוצות שאינן משרתות, או שתרומתן מצטיירת כפחותה בעיני הקבוצות התובעות. הדבר ניכר במיוחד לנוכח נראותה של ההסללה החברתית, המבליטה את נוכחות היתר של הקבוצות המבוססות במערכים הטכנולוגיים של הצבא. נראות זו מעודדת את לוחמי הצווארון הכחול, בפרט אלה המזוהים עם קבוצות ממעמד נמוך, לתבוע מן המדינה הגנה, תגמולים והכרה יחסית לקבוצות העילית, המוסללות בגלוי לתפקידים טכנולוגיים ויקרתיים, נטולי סיכון גופני אך משיאי תגמול בחיים האזרחיים.

1 זוהי עבודת מיפוי מתמשכת שאני עורך. להסברים ולהרחבה ראו לוי, 2007, עמ' 122-158.

שילוב זה חולל התקוממות בקרב "לוחמי הצווארון הכחול"². ביטוי אחד שלה הוא הקול החרד"לי. חיילים דתיים מתקוממים באמצעות המכינות וישיבות ההסדר, המדברות בשמם, נגד הוראות הפתיחה באש המרוסנות לכאורה, אך גם נגד פתיחת שערי הצבא לשירות נשים. הם מסרבים לקחת חלק בריסון המתנחלים וחותרים לעצב מחדש את תרבות הצבא ככזאת החותרת לניצחון. הקול החרד"לי קיבל ביטוי בנאומיו המתקשרים של הרב יגאל ליינשטיין, ראש מכינת עלי, בשנת 2016. ביטוי אחר להתקוממות בא מקבוצות ממעמד נמוך. הוא החל באפריל 2014 בפרשת דוד אדמוב, "דוד הנחלאווי", תושב שכונה ד בבאר שבע, שתועד דורך נשק מול נער פלסטיני שהתעמת איתו בחברון. ענישת החייל לוותה במחאה חסרת תקדים ברשתות החברתיות, שבה הזדהו עם אדמוב חיילות וחיילים. ההמשך היה בפרשת אזריה. הנראות המזרחית של התמיכה הציבורית באזריה ברשתות החברתיות ביטאה תחושה של אפליה על רקע אתני-מעמדי. כעבור שנים אחדות, בספטמבר 2021, התחוללה סערה ציבורית סביב מותו של לוחם מג"ב בראל חדריה שמואלי, תושב באר יעקב, סמוך לגדר המפרידה את ישראל מרצועת עזה, ונטען אז כי הצבא סיכן את הלוחם לשווא. המשותף לאירועים אלו, וכן לסערה שהתחוללה בנובמבר 2022 סביב ענישתו של לוחם גבעתי שהיכה פעיל שמאל בחברון, הוא התקוממות של "לוחמי הצווארון הכחול". זוהי התקוממות של הפריפריה החברתיות-תרבותיות, המשגרות את בניהן לצבא וחשות תסכול משירות שנתפס בעיניהן כפוי טובה – עבודת שיטור "מלוכלכת" שאינה מעניקה יוקרה למבצעה, אינה מפרנסת את אתוס הגבורה, אין בה הישגים מפוארים אלא רק שמירה על הסטטוס קוו, ובניגוד למשוחררי יחידות ההייטק – המשרתים בה אינם ממירים את עיסוקם הצבאי בעיסוקים עתירי תשואה בשוק העבודה. קבוצות אלו מתקוממות נגד הקודים התרבותיים של הצבא הרשמי, ובהן גם הוראות פתיחה באש שמסכנות לטענתן את החיילים, ותובעות לשנותם ולהעניק חסינות לחיילים גם אם סטו מההוראות.

אדגיש כי החשוב כאן אינו המטען האידיאולוגי של הלוחמים, אלא היכולת לתרגם מסה קריטית של נוכחות בצבא השיטור לקול ציבורי. התקוממות זו חותרת להעצים את האוטונומיה של צבא השיטור ולהרחיקו עוד יותר מן הכפיפות לקודים של הצבא הרשמי. להתקוממות הזאת יש ביטוי פוליטי. תמיכת המשרתים החרד"לים נדדה מהצינונות הדתית המתונה של נפתלי בנט לצינונות הדתית של בצלאל סמוטריץ', ותמיכת המשרתים – בעיקר מזרחים מסורתיים – מתרכזת במנהיג עוצמה יהודית איתמר בן גביר, בן דמותם של חיילים רבים: בן גביר הוא דתי ומזרחי, מבין את מצוקת החיילים, ודורש להגן עליהם מפני הפוליטיקאים שמפקירים אותם לכאורה.

התחזקותן של רשימת הצינונות הדתית ורשימת עוצמה יהודית הניחה תשתית להישגיהן במסגרת ההסכמים הקואליציוניים של ממשלת הימין, ובראשם חיזוק נוסף של אוטונומיית צבא השיטור. ראשית, יוחלש כוחן של פלוגות מג"ב – הזרוע העיקרית העוסקת באכיפת חוק על המתנחלים בגדה – לפעול נגד המתנחלים, אם בשל השפעתו הישירה של השר לביטחון לאומי, אם דרך דילול מג"ב בשטחים והפניית פלוגות לתוך הקו הירוק. שנית, התביעה לתיקון הוראות הפתיחה באש והענקת חסינות לחיילים מחזקת את האגרסיביות שלהם, ותמיכת הימין בחיילים פוגעת ביכולתו של הצבא לנהוג בעתיד כפי שנהג באזריה.

2 הדיון בהתקוממות וברקע שלה מבוסס על לוי, 2023, עמ' 197-219.

שלישית, כוחו של המנהל האזרחי יופנה ביתר שאת נגד פלסטינים, כך שתגבר תרומתו לסיפוח זוחל של שטח C.

לצד זה, עצם השינוי הפוליטי מעודד אלימות מתנחלים. בפברואר 2023 ערכו מתנחלים פרעות חסרות תקדים בעיירה חווארה בתגובה על הרג שני מתנחלים מידי מפגע שיצא מהעיירה. האירוע המחיש את האוטונומיה של צבא השיטור: המתנחלים עברו מפעולת תג מחיר חשאית לפעולת נקם קולקטיבית גלויה, הצבא לא התמודד עם האלימות, וחבר כנסת מהקואליציה, צבי פוגל, ביטא לראשונה בגלוי את הגיון צבא השיטור בהכריזו: "הושגה הרתעה שלא הייתה מאז חומת מגן" (Ynet, 2023). כלומר, אלימות המתנחלים היא מנגנון מדינתי המקדם הרתעה.

סיכום

חתירת הימין לשנות את אופיו של הצבא בעקבות בחירות 2022 אינה משבר שפרץ יש מאין. התשתית לכך הוכנה בידי מפקדי הצבא, בחסות הפוליטיקאים, במשך כעשרים שנה. הפוליטיקאים ומפקדי הצבא לא אטמו את הגבולות בין הצבא למתנחלים כשעוד היה אפשר לעשות זאת, והשלימו לא רק עם טשטוש הגבולות אלא גם עם הפיכתה של אלימות המתנחלים לכלי שליטה צבאי. הם אלה שיצרו זהות ברורה של "לוחמי שיטור", זהות שעתה היא מיתרגמת לקול פוליטי. הם גם אלה שהשלימו עם ההסללה האתנו-מעמדית, שחידדה עוד יותר את זהות לוחמי השיטור כ"לוחמי צווארון כחול" המתמודדים עם שוליות וכדי לפצות על כך חותרים להישגים צבאיים. סמוטריץ' וכן גביר רק מבקשים למסד את הקיים. האיומים בסרבנות נגד ההפיכה המשטרית מצד אנשי מילואים שמאיישים את המערכים הטכנולוגיים של הצבא, כפי שאירע בפברואר-מרץ 2023, ותרומתם של איומים אלו להצתה של מתח אתנו-מעמדי מול הלוחמים ואנשי הלוגיסטיקה המזוהים עם הימין, עלולים לחדד עוד יותר את בידול הזהות של לוחמי השיטור.

אלא שדווקא שינוי זה יכול לחולל משבר לגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים. לפי יורגן הברמאס, משבר לגיטימציה נוצר כאשר סתירות בין הגיונות פעולה של מוסדות מדינה מגיעות לנקודה שבה האזרחים חשים כי מתחוללים שינויים מבניים המאיימים על זהותם ועל תנאי קיומם. אז נפגע אמונם במוסדות, באופן המאיים על יכולתם של המוסדות להשיג את מטרותיהם (Habermas, 1973). שליטתה של ישראל בגדה המערבית נשענה על סתירות הנובעות מהדואליות בין הרשמי לבלתי רשמי, כפי שתואר לעיל. הדואליות בין ישראל הדמוקרטית בגבולות הקו הירוק ובין השליטה הצבאית בגדה (גרינברג, 2008) התפשטה וקיבלה ביטוי גם בדואליות המבנית שבין הצבא הרשמי לצבא השיטור. המדינה הצליחה לקיים את הדואליות הזאת ולהכיל את הסתירות המגולמות בה. במונחיו של הברמאס, חוסר העניין של אזרחי ישראל במבנה הזה ואדישותם של גורמים בינלאומיים כלפיו תרמו להעלמת הסתירות המגולמות בשליטה זו.

על הדואליות הזאת מאיים השינוי שהימין יוזם. אגרסיביות שתגמיש את הוראות המשפט הבינלאומי וחתירה גלויה לסיפוח יגבירו את ההתנגדות הבינלאומית למדיניות ישראל, ויניחו תשתית להתלקחות סבב נוסף של התנגדות אלימה מצד הפלסטינים. לצד זאת עשויה להיות גם השפעה לעצם ערעורה של הדמוקרטיה בתוך גבולות הקו הירוק.

או אז יתחולל משבר של התנגדות להמשך השליטה הישראלית בגדה, בעיקר התנגדות בינלאומית ופלסטינית. את משבר הלגיטימציה יהיה אפשר להסדיר באמצעות הגברת אכיפה ואגרסיביות, או באמצעות שיבה למסלול של הסדר מדיני שיכונן מחדש את בסיס הלגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים (על התיאורטיזציה של שני המסלולים ראו Reus-Smit, 2007).

תפקידם של חוקרי צבא הוא לעקוב ביתר שאת אחר התנהלותו של צבא השיטור. זוהי יצירה מבנית שהתהוותה מתחת לרדאר הציבורי מאז האינתיפאדה השנייה. אתודדה שכחוקר ותיק של הצבא, את התובנה בדבר התפתחותו של צבא שיטור נפרד התחלתי לפתח רק בעקבות פרשת אוריה; אבל התהליכים החלו עוד הרבה קודם. עמיתי ועמיתותיי ואני לא הבחנו בהם. זה הזמן לתקן.

מקורות

- בצלם. (2017, 20 באפריל). בין יד קלה על ההדק לירי על מנת להרוג: כוחות הביטחון הרגו במהלך שנת 2016 101 פלסטינים, בהם 31 קטינים.
- בצלם. (2023). פלסטינים שנהרגו בידי אזרחים ישראלים: הגדה המערבית (כולל מזרח ירושלים).
- גרינברג, לב. (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 297-323.
- הראל, עמוס, ויניב קובוביץ. (2016, 8 בספטמבר). לפני גולני וצנחנים: מג"ב הפך היחידה המבוקשת ביותר בקרב מתגייסים לקרבי. הארץ.
- הרמן, תמר, אור ענבי, וויליאם קביסון ואלה הלר. (2019). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספונ'ניקוב. (2022). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יער, אפרים, ותמר הרמן. (2016). מדד השלום יולי 2016. אוניברסיטת תל אביב והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יש דין. (2022, 21 בדצמבר). אכיפת חוק על חיילים החשודים בפגיעה בפלסטינים וברכושם, סיכום נתוני 2012-2017.
- יש דין (2023, 1 בפברואר). דף נתונים, דצמבר 2022: אכיפת החוק על אזרחים ישראלים בגדה המערבית (אלימות מתנחלים) 2005-2022.
- לוי, יגיל. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. כרמל.
- לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- לוי, יגיל. (2023). יורים ולא בוכים: המיליטריזציה החדשה של ישראל בשנות האלפיים. למדא.
- מינקה-ברנד, הדס. (2011). מנהיגות צבאית בהקשר אזרחי: מאפיינים פסיכולוגים וסוציולוגים [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].
- עובדה. (2017, 18 באפריל). בחזרה לתיק אוריה [פרק בתוכנית טלוויזיה]. עובדה. mako.

- רביד, ברק. (2016, 26 ביולי). איזנקוט על נהלי הפתיחה באש: "אם מישהו רוצה אתום של כנופיה, שיגיד". הארץ.
- שיזף, הגר. (2022, 30 במאי). מפקד חטיבת שומרון לתלמידי ישיבות: "הצבא וההתיישבות - חד הם". הארץ.
- Ynet. (2023, 27 בפברואר). ח"כ פוגל מעוצמה יהודית: "חוארה סגורה ושרופה, זה מה שאני רוצה לראות".
- Alimi, Eitan Y., & Chares Demetriou. (2018). Making sense of "Price Tag" violence: Changing contexts, shifting strategies, and expanding targets. *Social Movement Studies*, 17(4), 478–484.
- Gazit, Nir. (2015). State-Sponsored vigilantism: Jewish settlers' violence in the occupied Palestinian territories. *Sociology*, 49(3), 438–454.
- Habermas, Jürgen. (1973). *Legitimation crisis*. Beacon Press.
- Levy, Yagil. (2020). Who controls the Israeli policing army? *Israel Studies Review*, 35(2), 58–76.
- Levy, Yagil. (2023). The Israeli policing army: The gray arm of annexation. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 50(2), 376–396.
- Reus-Smit, Christian. (2007). International crises of legitimacy. *International Politics*, 44(1), 157–174.
- Rolston, Bill. (2005). "An effective mask for terror": Democracy, death squads and Northern Ireland. *Crime, Law and Social Change*, 44(2), 181–203.
- Ron, James. (2003). *Frontiers and ghettos: State violence in Serbia and Israel*. University of California Press.